

Bárd Károly
Vizsgálat egy terven felüli (?)
népiirtás ügyében

Veszprémy László Bernát

Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt

Jaffa Kiadó, Budapest, 2019

I.

A holokauszt kutatás eddigi történetét áttekintve Houwing ten Cate, az amszterdami egyetem professzora azt a megállapítást teszi, hogy az utóbbi időben szaporodtak a népiirtás végrehajtását, annak folyamatát vizsgáló munkák. A korai monográfiák – ezeket az irodalomban az „intencionalista” jelzővel szokás jellemezni¹ – a holokauszt „végső” okára, gyökerére keresték a választ és rendszerint az antiszemitizmust mint a nemzetiszocializmus központi ideológiai elemét kutatták. A holokauszt ezekben az írásokban – Heller Ágnes szavait kölcsönözve – az intellektuális Gonosz² műveként jelenik meg, és e narratíva szerint elkövetői Hitler és legközelebbi eszmetársai. Érdekes, de egyben érthető – hiszen a bírák többsége maga is kollaboráns volt –, hogy a német joggyakorlat ennek megfelelően minősítette a tömeggyilkosok tetteit: az ítéletek szerint csak Hitler, Himmler és Heydrich tettesek, mindenki más, akikben az alvilági Gonosz felébredt, még a megsemmisítő apparátus magas rangú tiszttségviselői is, pusztán bűnsegély miatt felelnek.³

A holokauszt kutatás következő hullámát képviselő munkák szerzői nem a soá végső okát keresték, hanem a kivitelezés mikéntjét, a megsemmisítés mechanizmusát elemezték. Ez a Houwing ten Cate által „funkcionalistaként” jelölt megközelítés egyre bővítette azok körét, akik a népiirtásért morálisan és jogilag felelősséggel tartoznak. A német minisztériumokban buzgólkodó hivatalnokok vagy a megszállt államok kollaboráns rendvédelmi szervei egyaránt kivették részüket a népiirtás végrehajtásában.⁴ A II. világháború utolsó rettenetes tömeggyilkossága, a magyar zsidóság lemészárlása ijesztő példája a sokszereplős genocídiumnak. Részt vett

benne „a német külügyminisztérium, a katonai irányítás, Hitler teljhatalmú megbízottja, a magyar közigazgatás, a lakosság nem elhanyagolható része és Himmler gazdasági meghatalmazottja”.⁵

Veszprémy László Bernát monográfiája⁶ a szereplők közül a magyar közigazgatást vizsgálja; annak jár utána, hogy kikből állt a magyar adminisztráció, amely múltját, hagyományait meghazudtolva nagy részben felelős a „holokauszt utáni holokausztért”.⁷ Ki volt az a 200 000 főispán, alispán, jegyző, csendőr és rendőr, akik „a magyar államot jelentették”, akik leginkább képviselték Magyarország autonómiájának maradványát.” (11) Kik működtek az a gépezet, amely „mintegy félszáz nap alatt közel félmillió magyar állampolgárt terelt a gázkamrákba”? (9) Az összkép árnyalt, de talán éppen ezért többféle értelmezésre ad módot. Innen van, hogy a könyvet minden oldalról érik támadások. Szerzőjét vádolják azzal, hogy újjáéleszti a bűnös nemzet képét, de azzal is, hogy, ahol lehet, tompítani igyekszik a magyarság felelősségét.⁸ Az mindenesetre elmondható, hogy e társaságot, főispánostul, csendőröstül, jegyzőstül aligha vagyunk képesek elképzelni, amint a szuverenitását veszített magyar állam alattvalói között a Szabadság téri német sas szárnyai alatt görnyed.

Veszprémy vállalkozása több szempontból is ambiciózus. A cím azt sejteti, hogy vizsgálatát azokra korlátozza, akik irodáikban telefonon, távirón irányítottak és koordináltak, munkaeszközük a toll és az írógép volt. Ezt látszik erősíteni a népbírói eljárásokat elemző fejezet zárógondolata: „...a bűnös közszolgák, akik azzal próbálták tisztára mosni lelkiismeretüket, hogy csupán egy íróasztalnál ültek egy irodában, nem részesülhetnek felmentő ítéletben” (216). De a munka – és erre is utal a fejezet

Kárpátaljai zsidók a birkenauai rámpán.

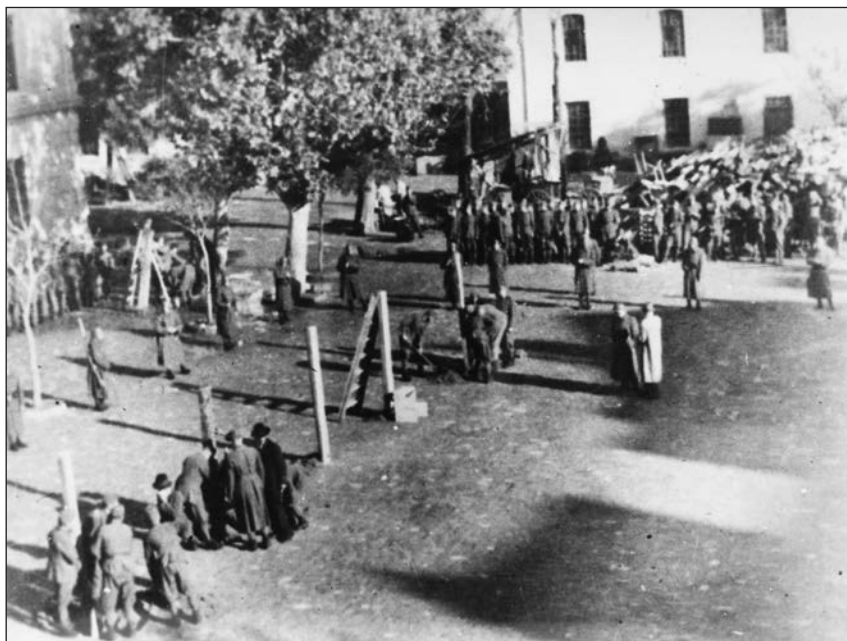
Forrás: USHMM, Washington

lezáró passzus – az elemzés körébe vonja mindazokat, akik részt vettek a zsidók gettóba zárásában, akik megkínózták őket, akik elrabolták vagyonukat, megfosztották őket az emberi lét alapfeltételeitől és akik az áldozatokat a halálba induló vagonokba tuszkolták. Valójában egyikük sem volt igazi „irodista”, nem volt igazi *Schreibtischtäter*: még ha a kínzásokban személyesen nem is vettek részt, túl közel voltak a helyszínhez, ahol közszolga társaik a barbárságokat elkövették. Tény, a távoli gázkamrák füstjét nem láthatták.

Megjelennek a könyvben a „civiliek” is: Veszprém megkísérli rekonstruálni, hogy miképp fogadta az ország lakossága a németek megjelenését. Egyes források közömbösségről számolnak be, mások a lakosság ellenséges érzelmeiről, és van olyan vélekedés, hogy az ország tekintélyes része németbarát maradt. Így aztán olvasó és a szerző bizonyossággal csak azt a soványka következtetést vonhatja le, hogy „a német megszállás a *közfelfogás* része volt, és tudatosult az emberek fejében.” (37) Az nem meglepő, hogy a magyarországi németek a megszállást nagyobb lelkesedéssel fogadták, de Veszprém hivatkozik olyan forrásokra, amelyek a svábok „vegyes érzelmeiről” számolnak be. Igaz, „a rossz hangulatot” a német hadseregbe és az SS-be

való sorozás váltotta ki (39). Ezen nincs mit csodálkozni: a zsidó vagyon elrablásánál, a védtelen civilek megkínzásánál⁹ a frontszolgálat kétségkívül nagyobb kockázattal járt.

Az ország megszállását tehát a lakosság szemlélőve követte, és némi túlzással ezt elmondhatjuk a katonaságról, a rendvédelmi szervekről és a közszolgákról is. Pedig Hitler ellenállásra számított, Veessenmayer viszont úgy gondolta – és ezt vette át Veszprém szerint kritikátlanul a szakirodalom –, hogy szembeszegüléstől nem kell tartani. Veszprém ezzel szemben úgy tudja, hogy „számos helyen alakult ki spontán ellenállás”, egyet meg is nevez: az újvidéki helyőrség tüzet nyitott a német csapatokra, és ez halálos áldozatokat is követelt (41). Egyébként a források szerint voltak, akik valóban tervezgették az ellenállást. De nem tudták eldönteni, hogy küzdjenek vagy sem, aztán abban maradtak, hogy nem fognak. Akkori magatartásuk megítélésénél persze óvakodnunk kell attól, amit Bernhard Schlink „a megbélyegzés kultúrájaként” (*Die Kultur des Denunziatorischen*) jelöl. Figyelmeztet, hogy a múltban cselekvőket az „akkori idő horizontján” kell megítélni. Méltánytalan, ha a már ismert „eredmény” alapján mondunk ítéletet felettük, „mintha mindarról tudtak és mindazt mérlegelték

Kivégzések Újvidéken, 1941.

Forrás: USHMM, Washington

volna, amire azóta fény derült”.¹⁰ De Schlink intelmét megfogadva sem juthatunk a Veszprémy által ismertett tényekből másra, minthogy a magyar állam szuverenitása védelmében alig tettek valamit azok, akiknek ez lett volna a dolguk. Veszprémy ugyan beszámol „súrlódásokról” a magyar hatóságok és a németek között (139), megállapítja, hogy a kapcsolatuk „esetenként feszült vagy ellentmondásos volt”, de sohasem volt olyan mértékű, hogy ez a deportálások lebonyolítását akadályozta volna (146). A „súrlódások”, „a viszony ellentmondásosságára” felhozott példák egy része pedig operettjeleneteket idéz. Tömöry vezérkari ezredes például beszámol arról, hogy a németek, hajnalban, amikor még hálóingben pihent, lefegyverezték. De azután elnézést kértek és rövidesen pisztolyát és kardját is visszakapta (44). A szegedi csendőrök azt az utasítást kapták, hogy amennyiben a németek követelik, fegyvereiket szolgáltatassák be, de azután kérjék vissza őket (48). A rádióban sem igazán sikerült ellenállásra buzdítani: valaki ugyan „becsempészte a március 19-ei adásba a *Ne higgy magyar a németnek!* című kurucnóta dallamát”, de szöveg nélkül. Az Asztoriában elszállásolt Gestapo-tisztek megfigyelése is hamar kudarcot vallott. Amikor ezt a németek leleplezték, közölték: ha még egyszer magyar detektívet látnak a szálló előtt, akkor lelövik. „Ezért kénytelenek voltunk beszüntetni a megfigyeltetést” – mondta el a budapesti rendőrfőkapitány (51).

Előfordult, hogy egy német egyseget a magyar rendőrök nem engedtek be a faluba. Ennek következménye nem lett, de a főkapitány dühödt levélben tudatta az akadémuskodó rendőrökkel, hogy az ügy akár „felettekáros következményekkel is járhatott volna” (147). A könyvből megtudjuk azt is, hogy két magyar rendőr egy SS-katona ellen használt fegyvert. Ennek kimenetele nem ismert, az ok azonban igen: a német „senkiknek” nevezte őket (142).

II.

Noha a helyi közigazgatás képviselőinek szerepét vizsgálja, Veszprémy nem kerülheti meg, hogy kitérjen a „politikumra”. A „politikum” kizárólagos területének a törvényhozást tekinti

(25), amely megvonta a keretet a közszolgák cselekvéseihez. A közigazgatási tisztségeket, viselőik hatáskörét korrekt módon ismerteti a szerző, az viszont nem világos, hogy pontosan mit is ért törvényhozáson, politikumon és ezeknek mi a viszonya a közigazgatáshoz. Úgy tűnik, a „törvényhozás” körébe sorolja a törvényhatósági szabályrendeletek alkotását,¹¹ ezekben ugyanis szerinte megjelenik a „politikum”. (Ezért nyilván helyesebb lett volna a jogalkotás szélesebb fogalmát használni, hiszen, ahogy láttuk, a törvényhatóságok nem törvényeket hoznak.¹²)

A „politikumnak” a törvényhozásra történő szűkítése ellen szól a főispánok státusza: noha nem voltak részei a megyei önkormányzatnak, ők álltak a közigazgatási egységek élén. A törvényhatóságokról szóló törvény szerint a főispánok a végrehajtó hatalom képviselői,¹³ a holokausztban betöltött szerepükről pedig Veszprémy azt írja: ellenőrizték a kormány (kiemelés tőlem, B. K.) antiszemita politikai programjának végrehajtását (99). A zsidók fizikai eltávolítását a végrehajtó hatalom akkori feje, Kállay Miklós már 1942-ben kilátásba helyezte: „...nincs más megoldás, mint a 800 000 zsidó kitelepítése Magyarországról.” „Szavait a korabeli sajtóbeszámoló szerint szűnni nem akaró tapsvihar kísérte.”¹⁴ Az elűzés politikáját tehát nem kizárólag a törvényhozás hirdette meg. Lehet, hogy Veszprémy László Bernát arra gondolt, hogy a helyi közigazga-

tás részéről ilyen kezdeményezés nem dokumentálható. Ez nem igazán meglepő, hiszen a közszolgák dolga nem a politikai célok kitűzése, hanem a meghirdetett „állami politika” végrehajtása. Amúgy pedig jogosan teszi fel a kérdést Pelle János, hogy „a közigazgatás vezetői, mint például Endre László, aki »antiszemita önkormányzati lobbicsoportot hozott létre« nem tekinthetők-e mégis mérvadó politikusoknak?”.¹⁵

A magyar zsidóság kiirtását elemző munka természetesen nem kerülheti meg, hogy érintse Horthy Miklós felelősségét. Mennyiben járult hozzá vegyes üzeneteivel ahhoz, hogy a magyar közigazgatás végül semmifajta ellenállást nem tanúsított a németekkel szemben? Üdvözölte-e a vidéki zsidóság deportálását, egyáltalán tudott-e a zsidók lemészárolásáról, és ha igen, mikor szerzett róla tudomást? Veszprémy körütekintően értékeli a rendelkezésére álló forrásokat, következtetése pedig az, hogy Horthytól származó dokumentum híján bizonyossággal nem állapítható meg, mikor értesült a deportálások céljáról. Ha azonban a magyar zsidók elhurcolása kezdetekor nem tudott arról, hogy mi vár a deportáltakra, felmerül a kérdés: miféle államférfi az, aki 1944 tavaszán még nem tudott arról, hogy mi történik a zsidókkal? (91) Ha a németek komolyan úgy gondolták: Horthyt egy fiúmeit kikötő ígéretével lekenyerezhetik (87), merthogy imádta a hajózást, akkor még az sem kizárt, hogy a fáradt elméjű államférfi nem volt tisztában azzal, hogy Európában javában zajlik a kontinens újkori történetének legnagyobb népirtása.

III.

Veszprémy könyve bevezetőjében ismerteti a forrásokat, amelyek „szenvtelen vizsgálatával” jut el árnyalt, körütekintő megállapításokhoz. Előrebocsátja, hogy megosztja majd az olvasókkal, hogy kik azok a polgármesterek, rendőrök, titkárok, akikről a száraz közigazgatási dokumentumok tanúskodnak, vagy akik ez utóbbiak szerzői. A szereplők a „jót és rosszat megkülönböztetni képes” magyarok; individuumok, akik szabadon hozták személyes döntéseiket. Veszprémy ezzel jelzi, hogy elutasít mindenfajta determinista magyarázatot. Azt is ígéri: tabukat fog dönteni és számol azzal, hogy a könyve előszavában sommáezett tételek, amelyeket igazolni kíván, nem nyeri majd el „a szekértáborok egyikének” sem a tetszését. Az első tétel szerint nem igaz, hogy „az antiszemitizmus a két háború közötti korszakba vagy a magyar nacionalizmusba be volt kó-

dolva”. Ezt az előre elrendeltséget feltételező érvelést „a szabad akarat zsidó-keresztény elvét valló ember” el kell hogy utasítsa. A második tétel szerint a magyar közigazgatásnak – a német nyomás relatív enyhése miatt és mert a szabotálásért komoly szankcióval nem kellett számolni – volt mozgástere. Voltak, akik ezt ki is használták: ellentétben a közkeletű narratívával, igenis volt ellenállás. Mivel pedig volt mozgástér, a magyar közszolgák jóval többet tehettek volna a zsidók megmentéséért.

A könyvben valóban számos eredeti megállapítást találunk – ezzel a hozzám hasonlóan laikus olvasó is egyet fog érteni. Találunk több utalást legendákra és tévhitekre. De a legendák megdönthetők, a tévhitek pedig cáfolhatók. Azt pedig majd kollégái döntenek el, hogy Veszprémy dolgozatában szerepelnek-e a tudományukban tabunak számító tételek vagy olyan történetek, amelyeknek pusztá említése is borzalommal tölt el, ezért tilalmazható, és amelyeket Veszprémy László Bernát megdönt.

A könyv rendkívül alapos kutatómunka eredménye. Veszprémy a hazai levéltárak mellett használja szinte valamennyi környező állam levéltárát és idéz az Egyesült Államokban, Hollandiában vagy Izraelben fellelhető dokumentumokból. Tételei igazolására hivatkozik személyes feljegyzésekre, levelezésekre és naplórészletekre is. A hivatások majd értékelik – ezt részben már meg is tették –, hogy Veszprémy a leginkább releváns és hiteles dokumentumokat kutatta-e fel. Állást foglalnak majd abban is, hogy a források megválasztása, közreadásuk módja¹⁶ és értelmezésük megfelel-e a tudományuk támasztotta objektivitás kritériumainak.

A felkutatott források mennyisége vitathatatlanul imponáló. Áttekintve a levéltári anyagok jegyzékét, a bibliográfiát és a hivatkozások listáját a lábjegyzetekben, az ember megérti, miért nem készíttette el Sebastian Haffner a „nagy” Hitler-biográfiát. „Éveken át tervezgette, de nem tudta magát rászánni, mert tartott attól az iszonyú munkától, amivel a források felkutatása jár. Megriadt a projekt időbeli hosszától és attól, hogy folyamatosan a részletek kutatására kényszerül majd. Pedig igencsak tiszteli – nyilatkozta – a forrásokat feltáró munkát, mert utat nyit a megismeréshez. De nem akart ennek rabjává lenni, és szó szerint szenvedéssel tölti el, ahogy az aktahalmaz korlátok közé szorítja a szabad gondolati játékot, ami pedig leginkább kedvére való.”¹⁷ Nos, Veszprémy dolgozatának egyik nagy erőnye, hogy bőséges anyagot szolgáltat az intellektuális játékhoz, a gondolatártásukhoz.

IV.

Veszprémy egyedi esetek, individuális tettek és mulasztások sorozatát prezentálja könyvében, gonoszakat és nemeseket egyaránt. Bizonyára lesznek, akik sokallják azoknak az eseményeknek a számát, amelyeket annak igazolására vonultat fel, hogy voltak közszolgák, akik igyekeztek enyhíteni a holokausztt barbarizmusán. De Veszprémy észszerű magyarázatot ad: olyan források lelhetők fel, amelyek fennakadásokról számolnak be, arról, hogy a zsidók jogfosztása, elpusztításuk előkészületei nem a tervek szerint folytak (167). A gépezet súrlódásmentes működésével kapcsolatban csak ritkán maradtak fenn dokumentumok. De fájoan kevesen voltak, akikben felébredt a lelkiismeret. Közülük néhányan bűjtatták, mentették és megmentették az üldözötteket. A többség „pusztán” enyhített valamennyit a jogfosztás végrehajtásának brutalitásán: nem létesített zárt gettót, engedte élelmiszer bevitelét a gettóba, nem tiltotta a zsinagóga vagy a rituális fürdő használatát. Volt, aki figyelmeztette a zsidókat a gettósításra és a deportálásra. Mások segítettek a vagyon elrejtésében (az nem mindig derül ki, hogy mi volt a motívum), és volt, aki hanyagul végezte a motozást. Volt olyan csendő, aki kinyitatta a vagonok ajtaját, hogy az odaszúfoltak levegőhöz jussanak és friss vizet adatott nekik. Ez csak azért érdemel említést, mert e gesztussal kollégája döntését bírálta felül, aki mindezt megtiltotta.

Így utólag már tudjuk, hogy az együttműködés megtagadása, a parancsok szabotálása vagy a borzalmak enyhítése gyakorlatilag semmilyen eredményt nem hozott. Az áldozatok száma nem mutat szignifikáns eltérést aszerint, hogy az adott városban milyen mértékű volt az együttműködés (166). Ezért okkal adódik a kérdés: van-e egyáltalán relevanciája annak, hogy voltak emberséges közszolgák?¹⁸ És erkölcsileg méltányolható-e egyáltalán annak a magatartása, aki nem hagyja el a gépezetet, és ezzel tudomásul veszi embertelenségét, de egyúttal enyhíteni törekszik a kíméletlenségét? Nem volt-e morálisan olyan borzalmas a rezsim, hogy az abban való részvétellel szemben semmiféle egyedi emberséges aktus egyszerűen nem számítható fel? Nem a részvétel teljes, kategorikus elutasítása volt-e az egyedüli védhető morális magatartás? Veszprémy erre is talált példát: Mérey főispán a nyilasok hatalomra kerülése után felmondott, gyalogolt vagy kétszáz kilométert és egy tanyán kertesnek állt (128).

Az „eredményt” tekintve valóban nem számított, hogy volt-e emberség a csendőrben. Része volt a gépezetnek, a haláltáborokba torkolló folyamatnak. Ezért bűnös, még ha tanúsított is némi emberséget.

Erre az álláspontra találunk a joggyakorlatban is támogatást: a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan megsértő bűncselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék (ICTY) az együttes szándékkal és közös tervnek megfelelően végrehajtott bűntettek elkövetőit olyan bünszervezet tagjaiként kezeli, akik felelnek *minden* olyan bűntettért, amelyet a közös terv keretében követnek el.¹⁹

De az áldozatok szemszögéből egyáltalán nem volt indifferens, hogy találkoztak-e az emberség megnyilvánulásaival, akárcsak morzsáival – ezt bizonyítják a könyvben idézett tanúvallomások. Ha az elkövetők megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen mozgástérrel rendelkeztek, az sem lehet közömbös, hogy az áldozatok *akkor* miképp éltek meg egy-egy emberséges gesztust. Bármi hihetetlen, még az auschwitzi túlélők is méltányolták Lucas doktornak, a frankfurti per vádlottjának emberségét, akinek egyébként az volt a feladata, hogy a táborba érkezők közül szelektáljon, eldöntse: ki menjen azonnal a gázkamrába és ki az, aki még munkaképes, így kap egy csöpp esélyt a túlélésre. Alakját Hannah Arendt idézi fel: az SS-nek fenntartott készletből gyógyszerzt lopott a foglyoknak, saját pénzén vásárolt részükre élelmiszert. Orvos kollégáit – ilyenek is voltak a foglyok között – a címüknek megfelelően szólította és tanácsokat adott nekik, hogy miképp segíthetnek sorstársaiknak, hogy közülük legalább néhányan elkerüljék a gázkamrát.²⁰ De cselekvési szabadságának a pokol szabályai korlátot állítottak: úgy mentette meg egy fiatal lány életét, hogy „feláldozta” annak anyját, akire az infernális szabályok szerint amúgy is azonnali elgázosítás várt.²¹ A túlélő tanúk elmondták, mennyire kétségbeestek, amikor Lucas doktor távozott; „mert emberként kezelt bennünket – vallották –, ha velünk volt, vidámak voltunk, megtanultunk újra nevetni.” Lucas doktor pedig nem tetszelgett a tárgyaláson a „megmentő” szerepében; rendre úgy nyilatkozott, hogy a mellette tanúskodó túlélőket nem ismeri fel és az általuk előadott jótettek nem emlékszik.²² Korábban láttuk, hogy az ICTY joggyakorlata szerint mindenki, aki a koncentrációs tábor működtetésében részt vesz, a bünszervezet tagjaként felel valamennyi ott elkövetett bűntettért.²³ De a jog mégiscsak képes a szélsőséges „devianciát” honorálni: az első fokon eljáró frankfurti bíróság bűnszegédként elítélte Lucas doktort és a lehető legenyhébb büntetést szabta ki. Noha a bírák is tudták, amit az egyik tanú úgy fogalmazott: „Lucas doktor egyáltalán nem volt közéjük való.”²⁴ A fellebbviteli bíróság később az ítéletet megsemmisítette, és az új eljárásban Lucas doktort felmentették.²⁵

Deportálás Dunaszerdahelyről, 1944.

Forrás: USHMM, Washington

V.

Veszprémy krédója, hogy az „ítéleteknek egyénieknek kell lenniük”, mert mindenfajta kollektív ítélet „visszatetszővé és befogadhatatlanná teszi a holokaust morális leckéit” (211). Az *erkölcsi* ítélet természetesen csak egyéni lehet, ahogy a morális felelősség is szükségképpen individuális, hiszen arról a saját lelkiismeret mond ítéletet.²⁶ Ám ahhoz, hogy az életben orientálódjunk – és ez igaz a múlt történései közti eligazodásra is – szükségképpen általánosításokra van szükségünk. Ha a holokaust leckeit le akarjuk vonni, nem segít, ha tudjuk, hogy a békéscsabai polgármester miként számolt el lelkiismeretével. Az általánosítás nem feltétlenül hamis általánosítás vagy túláltalánosítás, és természetes, hogy gyakran típusfogalmak segítségével minősítünk. Ezt teszi Veszprémy László Bernát is, amikor a magyar közigazgatás dunai vagy mediterrán, familiális jellegéről, maradiságáról, lomhaságáról vagy korruptségéről ír. Ezek az általános szintjén megfogalmazott, a csoportra vonatkoztatott minősítések segítik az eligazodást, mindaddig, míg szem előtt tartjuk: nem vonatkoznak a csoport minden egyes tagjára.²⁷ A minősítés attól válik igazságtalanná és szolgál az ellenségeskedés eszközéül, ha nem „típus-” hanem „nem-fogalomként” (*Gattungsbegriff*) használják.²⁸ Ez leginkább az olyan minősítések esetében van így, amikor nem valamilyen, a

külvilágban megjelenő magatartásra vonatkoznak, hanem mentalitásra, belső tulajdonságra vagy predispozícióra, esélyt sem adva az egyénnek, hogy igazolja: a csoportminősítés nem vonatkozik rá. Innen van, hogy Veszprémy, noha maga is használja a magyar közigazgatás jellemzésére a lassú vagy inkompetens jelzőt, visszautasítja az olyan kollektív ítéleteket, hogy a „hollandok engedelmesek”, a magyarok pedig „barbárok”, „vadak és antiszemita” (211).²⁹

A holokaustot a magyarság antiszemitizmusával magyarázó ítéletek Veszprémy szerint hamisak. A magyarországi népiirtás központi kérdése nem az, hogy miképp volt e tragikus történés beágyazva a magyar történeti tradícióba. Nem, a rejtély az, hogy miképp történhetett meg valami, ami *nem* volt része a magyar történeti tradíciónak (210). És nem volt része a magyar közigazgatási hagyományoknak sem. Nem volt előzménye a zsidók gettóba kényszerítésének, megkínzásának és útnak indításuknak a gázkamrák felé, mert a népiirtó antiszemitizmusnak nem volt előtörténete. Veszprémy szerint tévednek, akik azt állítják, hogy „az antiszemitizmus [...] a két háború közötti korszakba vagy a magyar nacionalizmusba volt kódolva”. Az olyan leegyszerűsített tétel, amely szerint „az antiszemita magyarok megölték a zsidókat, amint lehetőségük volt rá”, tényszerűen hamis, egyben értéktelen és káros. Ha elfogadjuk, hogy az antiszemitizmus az eredője

Magyar zsidók Kamenyec-Podolszkijban, útban a vesztőhelyre.

Forrás: USHMM, Washington

mindennek, a magyar közszolgákon valójában nincs is mit kutatni. De a determinista tétel főképp azért káros, mert felold a felelősség alól: Veszprémy példáját idézve: az eb sem róható meg, ha megeszi a húst, amivel magára hagyták (11). Az ilyen előre elrendeltséget feltételező érvelés – írja Veszprémy – elfogadhatatlan mindenki számára, aki elismeri a szabad akarat zsidó-keresztény elvét, amely feltétele a morális felelősségnek. Aki a holokauszt végső okát a magyar történelemben bekódolt antiszemitizmusban látja, az kollektív ítéletet hoz. Márpedig az ítéleteknek egyénieknek kell lenniük.

Azok a szerzők, akik az antiszemitizmust a holokauszt döntő okaként jelölik meg, nem állították, hogy minden német vagy minden magyar antiszemita lett volna. De még azt sem, hogy a közszolgák túlnyomó része gyűlölte a zsidókat. Úgy tűnik, Veszprémy mégis az együgyű, numerikus felfogással hadakozik. De a cáfolat nem sikerül tökéletesre. Tétele szerint a népiirtásban való részvételnek nem az antiszemita törvények hatása volt a kiváltó oka. Ennek bizonyítéka, hogy a magyar közigazgatás kiemelkedően nagy részét cserélték le a német megszállást követően. (Veszprémy ugyan hozzászól,

hogy a cserék száma Hollandiával összehasonlítva kiemelkedően magas, de ez a levezetés szempontjából irreleváns.) Ebből a következtetés: ha a közszolgákat az antiszemita törvények szélsőségesen zsidóellenes hangulatba hozták volna, akkor értelmetlen lett volna őket lecserélni. (A helyükre ültetett antiszemiták persze maguk is közszolgák voltak, de a levezetés szempontjából ez sem releváns.) Később azonban megtudjuk, hogy a csendőrség élén nem volt változás, és az új kinevezések száma nem tekinthető számottevőnek (65),⁵⁰ majd azt, hogy „csak a közigazgatás töredékéről” volt szó (223). Nos, ha a közigazgatási apparátus elhanyagolható hányadát kellett csak lecserélni, azokat, akik nem voltak eléggé antiszemiták, akkor vajon a közszolgák döntő többsége nem került-e mégis „szélsőségesen zsidóellenes hangulatba” az antiszemita törvények hatására?

Nem a zsidógyűlölet, nem a népiirtó antiszemita ideológia volt a magyar holokauszt előidézője – állítja tehát Veszprémy, miközben megállapítja, hogy „a kollaboráns államvezetés egy része [...] aktívan a zsidóság elpusztítására tört.” (79) Több helyen citál vezető politikusoktól Himmlert vagy Eich-

mannt idéző nyilatkozatokat: a zsidók kiirtása az emberiségnek tett szolgálat, amelyet csak a jövő nemzedék értékel majd; vagy „mi” vagy „ők”, ha nem pusztítjuk el őket, „ők” teszik ezt velünk (101).

Ettől persze még igaz lehet Veszprémy állítása, hogy a holokausztnak egyáltalán nincs végső vagy akár döntő oka, mert a népiirtásban való közreműködés (ennek szinonimájaként a szerző sokszor „kollaborációról” beszél) több tényezőre vezethető vissza. De ez nem azonos azzal, amit Veszprémy ugyancsak állít: hogy a holokauszt egyszerűen autonóm átlagemberek rossz döntéseinek sorozata. Azt írja, hogy a szabadon a rosszat választó hétköznapi embereket „teljesen átlagos motivációk vezérelték” (212): a gyávaság, a harag, az alkalmazkodás ösztöne, a karrierizmus, a gyűlölet, az irigység, vagy éppen az antiszemizmus.

Abban igaza van Veszprémynek, hogy a mechanikus determinista magyarázat felmenti az individuumból a felelősség alól, mert hiszen nem volt választása. A holokausztot kizárólag egyének szabadon hozott rossz döntéseivel magyarázó teória viszont a cselekvőn kívül mindenki mást feloldoz. Nincs tanulság, legfeljebb az, hogy minden emberben ott van a rosszra való természetes hajlandóság.³¹

Azt, hogy a magyar közszolgák pusztán azért működtek buzgón közre a magyar zsidók megsemmisítésében, mert egyszerűen gyarlók voltak, gyávák és karrieristák, megalkuvók és irigyek, nehéz elfogadni. Irigységből, karrierizmusból nem zsúfolom vagonokba embertársamat, nem vezetek altestébe áramot, nem indítom el a halál- vagy akár munkatábor felé. Vagyont sem rablom el. (Ha mégis ezt teszem, úgy tudom, hogy jogi és erkölcsi normát sértek.) Kivételek voltak, de a közszolgák túlnyomó többsége ezt tette, és feltehetően csak töredékük volt pszichopata vagy szadista. A nem-cselekvés kultúráján szocializálódott magyar közigazgatás, amely nem volt gyors, nem volt hatékony lélegzetelállító ütemben, szervezeten küldött a halálba félmillió zsidót. Pedig a német nyomás nem volt ellenállhatatlan (ezt is megtudjuk Veszprémy könyvéből), és az „elvonulásnak”, a kitérésnek, a szabotázsnek nem volt halálos kockázata. „Nem ismert olyan eset, hogy bárkit, civilt vagy közszolgát bármilyen feljelentés okán kivégeztek volna a zsidók megsegítéséért.” (110) Még a munkaszolgálatosokat felügyelő, „nyíltan gyilkolásra utasított keretlegények is megtagadhatták a parancsot”. Ha megtagadták, „nem történt velük semmi” (165).

Veszprémy is tudja: magyarázatot kell adni arra, hogy hirtelen miképp tört ki az átlagemberek tömegéből a bennük szunnyadó gyarlóság. James Wallert és Ervin Staubot idézi: mindketten úgy látják,

hogy a rémtettek magyarázata „a moralitás teljes megfordulása, aminek a vége, hogy a gyilkolás lesz a norma (212–213). Ez egybecseng Arendt megállapításával: a frankfurti Auschwitz-perről írt esszéjében levonja a következtetést: „Ez történik, ha az emberek úgy döntenek, hogy a világot a feje tetejére állítják.”³² Ám nyitva marad, hogy kik és miért fordítják a világot a feje tetejére?

VI.

De térjünk vissza a magyar közszolgákhoz. Akik Veszprémy szerint – és véleményével koránt sincs egyedül – nem különböztek az átlagembertől. Ennek bizonyítéka szerinte, hogy elméletileg bárkiből lehetett csendőr, rendőr, bármely jogászból jegyző vagy alispán. Persze tudjuk, hogy ez valóban csak elméletileg volt így. És azt is, hogy nem bárki ment csendőrnek, még ha *elméletileg* megtehetette is. „A magyar bürokrata nem valamifajta különleges ember volt” – írja Veszprémy (212). De azért mégiscsak valami „különleges” jellemezhetette azt a csoportot, amely a sorozáskor csendőrnek és nem reguláris szolgálatra jelentkezett.³³ A közszolgák, akiket hajlamosak vagyunk homogén csoportként kezelni, mert a gázkamra füstje elhomályosítja a különbségeket, nem voltak egyformák. A legszegényletesebb szerepet a csendőrség játszotta. Nem véletlen, hogy a német megszállást követően a vezetésben nem történt változás. Jaross Andor azt nyilatkozta, hogy „a csendőrség szelleme jó [...], a rendőrség szelleme azonban kívánnivalót hagy hátra” (138). Az, hogy a holokauszt eseményeit az emlékezet főképp a csendőrséghez köti, nem magyarázható kizárólag azzal, hogy a rendvédelem feladatát vidéken a csendőrség látta el. A rendőrök is szerepet kaptak a deportálásokban, mégsem alakult ki róluk negatív kép. Sokat elárul, hogy rendőrök kerültek konfliktusba a német megszállókkal, amikor egyéni atrocitásoktól védtek a zsidókat, vagy az, hogy a nyilasoknak kifejezetten meg kellett tiltani számukra, hogy zsidókkal érintkezzenek. És ami még meglepőbb: „éppen a Szálasi-érában nőtt meg a fővárosi embermentő rendőrök száma” (161). A vasutasok szabotáltak (222), a mentők pedig úgy végezték dolgukat, mintha a világ nem fordult volna fel (126).

Bibó István a Veszprémy által is felhívott tanulmányában³⁴ a közigazgatás történeti összetevőit vizsgálva arra jut, hogy a „szakszerű ügyintézésnek és a nyers uralomgyakorlásnak egy furcsa kombinációja” jött létre Magyarországon, amely a nemesi érdek számára biztosította a szakszerűséget, a jobbagsággal szemben pedig a rideg és kemény ura-

lomgyakorlást. A 19. században a középnemesség elfoglalta a hivatali pályákat, de főképp a megyékben nem alakult át „szakszerű értelmiséggé”. A gyenge polgárság pedig képtelen volt az uralmi szellemet felszámolni. A városi igazgatás ezzel szemben „gyakorlati és az élethez közel álló igazgatás volt”, azaz szakszerűsége mellett emberi közelségben maradt az igazgatottakkal. A városi igazgatásból nőttek ki a központi igazgatás legsikeresebb ágazatai: a műszaki igazgatás, azon belül pedig a vasút és a posta, amelyek részben „a hatalom céljaitól való nagyobb távolságuk és a gyakorlati élethez való nagyobb közelségük folytán [...] a magyar igazgatás egészségesebb gócai közé tartoztak”.³⁵ A csendőrség – ezt már nem Bibó írja – volt a közigazgatásban az a komponens, amelyet leginkább lehetett a hatalom szolgálatába állítani: képes volt bármifajta a hatalom által eléje tűzött célt ellenállás nélkül, a nyers uralomgyakorlás eszközeivel végrehajtani. Veszprémy Wass Albertet és Szabó Dezsőt idézi a kegyetlen uralomgyakorlás hiteles krónikásaiként (20), és „egyes összefüggéseket” lát az 1920-as évektől fokozódó erőszakosság, a fehérterror különítményeseinek a csendőrségbe olvasztása és a holokauszt során tapasztalható brutalitás között (150–151). A szabadabb szellemű városi miliő, valamint az, hogy a rendészet mégiscsak szakma és nem pusztán öncélú hatalmaskodás, közrejátszott abban, hogy a hivatalos dokumentumok és a túlélők vallomásai nem árulkodnak olyan fokú rendőri brutalitásról, mint ami a csendőrséget jellemezte.

Veszprémy László Bernát a bevezetőben megjelöli azokat a területeket, ahol egyelőre kutatások híján nem rendelkezünk ismeretekkel: nem dolgozták még fel tudományos igényrel a rendőrség szerepét és a történettudomány nem tárgyalta ez idáig a polgármesterek és az alispánok viselkedését. Veszprémy a vasutasokat is azon közszolgák közé sorolja, akiknek szerepéről, magatartásáról nem készült még tudományos munka. A könyvben ugyanakkor szó van szünet nélküli szabotázsokról (130–131), a vonatok ideiglenes tönkretételéről, amelyek mind a vasutasok kreativitását bizonyították. Ferenczy László csendőr alezredes perének idején is jelent meg cikk, amely azt állította, hogy a MÁV szabotálni akarta a deportálásokat. Molnár Judit ugyanakkor a MÁV együttműködését bizonyító dokumentumokra utal.³⁶ A kép tehát homályos és hiányos.

A holokauszt magyarországi borzalmát megörökítő fotókon ott van a darutoll, az állomás, az összerterelt zsidókkal és ott vannak a halálba induló vagonok. Bár igazolnák a jövő kutatásai, hogy az emberséges vasutasok voltak többségben. Átlagemberek, mint a gyilkosok, de akik nem hagyták, hogy

megfertőzze őket a járvány. Hogy az állomás és a vonatok látványa, legalább a gyilkosok és áldozataik nélkül, ne legyen oly elviselhetetlen.

A lap következő számában közöljük a szerző elemzését Veszprémy könyvének a közszolgák ellen folytatott bűntetőperekkel foglalkozó részéről.

JEGYZETEK

- ¹ Houwink ten Cate Timothy Masonnak tulajdonítja a megjelölést. Houwink ten Cate: *The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust. Jewish Political Studies Review*, 2008. évsz. 20. évf. 3–4. sz.
- ² Az intellektuális és az alvilági Gonoszról lásd Heller Ágnes *Általános etika* (Cserépfalvi, Budapest 1994) című munkájának 10. fejezetét.
- ³ A holokauszt megtervezőin kívül tettesként feleltek még azok, akik mértéktelen, patológiás szadizmustól vezérelve túlméntek a parancstól megkövetelteken. Barbara Just-Dahmann – Helmut Just: *Die Gehilfen. NS Verbrechen und die Justiz nach 1945*. Athenäum, Frankfurt am Main, 1988. 206. A számos ítélet közül lásd például az ulmi Einsatzgruppenpert. Hans-Christian Jasch – Wolf Kaiser: *Der Holocaust vor deutschen Gerichten*. Reclam Verlag, Stuttgart, 2017, e-book. 118–119.
- ⁴ Lásd például Hans-Christian Jasch: *Zur Rolle der Innenverwaltung im Dritten Reich bei der Vorbereitung und Organisation des Genozids an den europäischen Juden. Der Fall des Dr. Wilhelm Stuckart (1902–1953)*. *Die Verwaltung*, 2010. 2. sz. 217–271.; Eckart Conze – Norbert Frei – Peter Hays – Moshe Zimmermann: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. Blessing, München, 2010; Insa Meinen: *Die Shoah in Belgien*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2009.
- ⁵ Götz Aly: Eichmanns geregelte Behördenarbeit. In: Uő: *Rasse und Klasse. Nachforschungen zum deutschen Wesen*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003. 175.
- ⁶ Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2019. A hivatkozások helyét a szövegben zárójelben tüntetem fel.
- ⁷ Christian Gerlach – Götz Aly: *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–München, 2002. 11.
- ⁸ A bírálatokról lásd Gellért Ádám átfogó tanulmányát: *Kritikai észrevételek Veszprémy László Bernát Gyilkos irodák című könyvéhez. Clio műhelytanulmányok*, 2020. 3. sz.
- ⁹ A bácskai és a bátságai kínzásokról lásd például Gerlach – Aly 2002. 133.
- ¹⁰ Bernhard Schlink, *Die Kultur des Denunziatorischen*. In: *Erkündungen zu Geschichte, Moral, Recht und Glauben*. Diogenes, Zürich, 2015. 47.
- ¹¹ Veszprémy annak alátámasztására, hogy a zsidók kitelepítését a „politikum” – „azaz a törvényhozás” – vetette fel, példaként említi a szegedi közgyűlés döntését a zsidóságnak az „új zsidó államba” való kitelepítéséről, amit a szegedi főispán elutasított (25). Ebben az esetben is helyesebb lett volna jogalkotásról és nem „törvényhozásról” beszélni, a főispán pedig azért döntött az elutasítás mellett, mert a köz-

- gyűlés rendeletalkotási jogköre „saját belügyeire” korlátozódik. Lásd 1886: XXI. t.cz. 3. §.
- ¹² Nem tudjuk, hová sorolná Veszprémy az alispánok vagy a főispánok rendeleteit. Az utóbbiak címzettjei a közigazgatási tisztviselők (az alispánok, a polgármesterek és az ügynevezett községi közegek), ezért inkább utasításnak tekintendők: 1886: XXI. t.cz. 57.§. B).
- ¹³ 1886: XXI. t.cz. 57.§.
- ¹⁴ Gerlach–Aly 2002. 73.
- ¹⁵ Pelle János: Tömeggyilkosok vagy egyszerű tisztviselők? <https://neokohn.hu/2019/09/27/tomeggyilkosok-vagy-egyszeru-tisztviselok/> 3.
- ¹⁶ Pontatlanságot, amely azonban a szerző gondolatát nem töri meg, azért a laikus is felfedez. A diktatúrák által felhasznált bürokratákról írva Veszprémy hivatkozik Gershom Scholemnek Hannah Arendt-hez írt levelére. „Bár Izrael-kritikus hangneme nem tetszett Scholemnek – így Veszprémy – azt neki is be kellett látnia, hogy Arendt lényegre törően írta le, hogyan is válhat egy egyszerű irodai munka tömeggyilkosság eszközévé egy totalitárius rendszerben.” (17) Az „Israel” szó kétszer szerepel Scholem levelében, először az izraeli fiatalokról szólva, akik feltesztik a kérdést: miért hagyták az európai zsidók, hogy megöljék őket? Másodszor pedig az *Ahabath Israel* kifejezésben, amely a zsidók iránti szeretetet jelöli, és ami Scholem szerint Arendtből hiányzik. Amit Scholem kifogásol, az a lekezelő, nyegle hangnem, ahogy Arendt a holokauszt áldozatainak viselkedéséről ír. Izrael-kritikus hangnemről nincs szó a levélben. Az a mű pedig, amelyről Scholem elismeréssel szól, a *Totalitarizmus gyökerei* című munka, amelyet éppen az Eichmann-könyvvel állít szembe. Ein Briefwechsel. Gershom Scholem an Hannah Arendt. In: Hannah Arendt: *Nach Auschwitz. Essays e3 Kommentare*. Tiamat, Berlin, 1989. 63–70.
- ¹⁷ Joachim Fest: Der fremde Freund. Die Widersprüche des Sebastian Haffner. In: *Uő: Begegnungen. Über nahe und fremde Freunde*. Reinbek bei Hamburg, 2004. 31.
- ¹⁸ A kérdés körüli vitára lásd Gerő András és Molnár Judit írásait az *ÉS* 2012/37., illetve 2012/47. számaiban.
- ¹⁹ Gerhardt Werle: *Principles of International Criminal Law*. Asser Press, The Hague, 2005. 122. Az ítélkezési gyakorlat ezt a közös bűnelkövetési formát a „joint criminal enterprise” terminussal jelöli. Noha nem fedi teljesen a magyar Btk-ban (2012.C. tv.) szereplő „bűnszervezet” fogalmát (459.§/1.), ezt a kifejezést használom a magyar jogirodalomban bevett gyakorlatnak megfelelően. Lásd például Kirs Eszter: *Tettesek és bűnrészesek a délszláv háborúban*. L'Harmattan, Budapest, 2018.
- ²⁰ Hannah Arendt: *Auschwitz on Trial*. In: *Responsibility and Judgment*. Schocken Books, New York, 2003. 249.
- ²¹ Uo. 256.
- ²² Uo. 249.
- ²³ Ez volt a frankfurti per vádlóit irányító Fritz Bauer hesseni főügyész álláspontja, és egyes német bíróságok ennek megfelelően ítéleztek a koncentrációs táborokban szolgálatot teljesítő ügyekben. Lásd Werner Renz: *Auschwitz vor Gericht. Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*. Europäische Verlagsgesellschaft, Hamburg, 2018. 112.
- ²⁴ Arendt 2003. 249.
- ²⁵ Az ítélet indokolása szerint Lucasnak alapos oka volt feltételezni, hogy amennyiben a rákényszerített feladat ellátását megtagadja, saját életét teszi kockára. Renz 2018. 95–96.
- ²⁶ Karl Jaspers: *Die Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands*. Piper, München 1965. 17.
- ²⁷ Uo. 24.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Az elutasítás okai között szerepel, hogy a népkarakterológiai osztályozásokat a „fajelméleten nevelkedett elkövetőktől vette át a szakirodalom”. Veszprémy 2019. 21.
- ³⁰ Gerlach és Aly is ezt erősítik meg. Szerintük sem következett be „radikális szakítás”. A kormányzat, a közigazgatás, a rendőrség és a csendőrség és még nagyobb arányban a hadsereg személyi állományára is a kontinuitás volt jellemző a német megszállást követően. Radikális váltás csak a nyilas hatalomátvétel után következett be, amikor a magyar zsidók csaknem kétharmadát már deportálták Auschwitzba. Veszprémy tétele, hogy a cserékre azért került sor, mert a közszolgák nem voltak eléggé antiszemiták, gyengíti, hogy a leváltások a közigazgatás vezetői közül elsősorban a főispánokat érintette. Mivel ők a végrehajtó hatalom képviselői, kormányváltásoknál gyakorlat volt, hogy közülük (a polgármesterekkel együtt) többeket leváltottak, illetve sokan maguktól visszaléptek. Gerlach és Aly szerint ugyanakkor a közigazgatás felett a tényleges irányítást az alispánok gyakorolták, akiknek többsége a helyén maradt. Gerlach–Aly 2002. 117. Ehhez még hozzátehetjük, hogy németellenes közszolgákat is leváltottak, és tudjuk, bőven voltak németellenes antiszemiták a közigazgatásban. Tekintettel a magyar közigazgatás familiális és korrupt jellegére, a leváltásoknak többször nem volt ideológiai alapja. Ezt látszik alátámasztani, hogy a műszaki tisztnek, a levéltárosnak, az állatorvosnak és a vágóhíd-igazgatónak is mennie kellett. Veszprémy 2019. 67.
- ³¹ Ez az a rossz, amit Kant „gyökeresnek” nevez (*dieses Böse ist radikal*): „a„szív eltévelyedettsége”, az emberi természet ama fogyatékosága, hogy nincs elég ereje elfogadott maximái követésére. Immanuel Kant: *A vallás a pusztán és bátárain belül és más írások*. Gondolat, Budapest, 1974. 167.
- ³² Arendt 2003. 256.
- ³³ A besorozottak a csendőrséghez is beosztathatók voltak. Ide elsősorban azokat kellett beosztani, akik erre a szolgálatra önként jelentkeztek. 1939. évi II. törvénycikk 31.§ (2).
- ³⁴ Bibó István: A magyar közigazgatásról (Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés). In: *Uő: Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986. 470–484.
- ³⁵ Uo. 482.
- ³⁶ Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőralvezredes a népbírósg előtt*. Scolar, Budapest, 2014. 19.

